

KÖKEN BİLGİSİ ARAŞTIRMALARINDA SÖZCÜKSEL BENZERLİKLER NASIL DEĞERLENDİRİLMELİDİR? (TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE ÇUVAŞÇA ÖRNEĞİNDE)

Oğuzhan DURMUŞ*

ÖZ: İki ya da daha fazla dilin karşılaştırmasında en önemli husus, bunların arasında benzer kelimelerin var olup olmamasıdır. İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana, dil konuşurları öteki dil konuşurları ile temaslarında hep benzerlikleri aramışlardır. Hint-Avrupa karşılaştırmalı dil bilim incelemelerinin kurucusu sayılan Sir William Jones'tan beridir bu benzerlikler bir taraftan karşılaştırmalı dil bilimin ana malzemesini oluştururken diğer taraftan köken bilgisi araştırmaları için de önemli dayanaklar teşkil etmektedir. Dil bilimin bugüne kadar ulaştığı sonuçlara göre birbirleri ile herhangi bir akrabalık ilişkisi bulunmayan, coğrafi olarak çok uzak bölgelerde kullanılan iki dil arasında dahi kelime benzerliği oranı % 5-6 civarındadır. İki dil arasındaki sözcüklerin benzerliklerinin metodolojik olarak doğru tanımlanamaması hem karşılaştırmalı dil bilim hem de köken bilgisi araştırmalarında yanlış sonuçlara varılmasına sebep olabilmektedir. Karşılaştırmalı dil bilim araştırmaları daha çok köken ortaklığına dönükken köken bilgisi araştırmalarının kapsamının bundan daha fazla olması benzerliklerin daha dikkatle incelenmesini gerektirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelime Benzerliği, Köken Bilgisi, Tarihsel-Karşılaştırmalı Dil Bilim, Türkiye Türkçesi, Çuvaşça

HOW TO EVALUATE THE LEXICAL SIMILARITIES IN ETYMOLOGICAL STUDIES (THE CASE OF TURKISH AND CHUVASH)

ABSTRACT: The most important point in comparing two or more languages is the presence or absence of similar words between them. Since the beginning of human history, language speakers have always sought out similarities in their contact with speakers of other languages. Since Sir William Jones who is accepted as the founder of Indo-European comparative linguistics, this similarities have not only been considered as the main equipment for comparative linguistics, but also create important basis for etymological researches. According to the current status of linguistics, the lexical similarity between two languages with no kinship and used in geographically distant regions is around 5- 6%. A failure in the methodological definition of lexical similarities between two languages may lead to erroneous results in both comparative linguistics and etymologic studies. Comparative linguistics focuses on common origin especially, however, etymological studies have broader scope, and thus requires more careful examination of lexical similarities.

Keywords: Lexical Similarity, Etymology, Historical-Comparative Linguistics, Chuvash, Turkish

---

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Giriş

Köken bilgisi (etymology) araştırmaları, son derece zevkli ancak bir o kadar da derinlikli bir dal olduğundan dil bilimin en ilgi çekici alanlardan biri olarak bilinmektedir. Araştırmacılar için bir kelimenin kökeni üzerinde sonuca varmak bazen çok kısa bazen de hiç beklenmediği kadar süre alabilmekte; kimi zaman ise bütün uğraşlara rağmen tatmin edici bir sonuca varılamamaktadır. Etimolojik incelemelerde zaman zaman ana dili duygusu yeterli olabiliyorken kimi durumlarda bu yeterli olamamakta; tarihsel-karşılaştırmalı dil bilim metodlarına uygun olarak ilgili kelimenin hem tarihsel hem de akraba dillerde var olan karşılıklarını öğrenmek gerekmektedir¹. Bu, aslında etimolojik bir araştırmada felsefi anlamdaki ilk basamak olan meraktan sonra eylemsel ilk basamağın ne olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Etimolojik bir araştırmada fiilî ilk aşama, araştırılan kelimenin o *dilin bütünlüğünde* (continuum) *tüm zamanlı* (panchronic) olarak tespit edilmesidir. Yani, yapılacak ilk iş, o dilin tarihî ve modern kollarında araştırılan kelimenin benzerlerini ve ortaklarını (ve elbette farklı olanlarını) bulmaktır. Araştırmanın çerçevesi ancak ve ancak bu tespitten sonra çizilebilir.

Araştırmacı, bir kelime ya da yapının kökenini incelerken ilgili dilin dil bilimsel özelliklerini tüm zamanlı olarak bilmesinin yanında, o dili konuşan topluluğun tarihi ile sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri üzerine de çok zamanlı bilgi sahibi olmalıdır. Etimoloji araştırmacısından sadece araştırdığı kelimenin ait olduğu dile değil, o dilin tarihî ve çağdaş olarak yakın ya da uzak akrabası olan bütün dillere ilişkin malzemeyi araştırmasında kullanması beklenir. Kimi durumlarda bir etimoloji araştırmacısı için bu da yeterli olmayabilmektedir. Bazen araştırılan kelime, başka bir dilden gelmek suretiyle araştırmacıyı bambaşka bir mecraya sürükleyebilmektedir. Bu durumda araştırmacı, araştırdığı kelimeyle ilgili olarak kelimenin ait olduğu dilin kendisi ve akrabalarının yanı sıra o dil ve akrabalarıyla şimdi ve tarihte ilişkide bulunmuş bütün milletlerin dillerine ilişkin malzemeyi de göz önünde bulundurmaya zorunda kalacaktır².

Etimolojik araştırmanın ilk basamağı olan benzerlik ve ortaklıkları tespit etmek ne kadar gerekliyse, bu benzerlikleri o dilin ses, şekil, anlam ve söz varlığı alanlarında doğru değerlendirmek de bir o kadar önemlidir. Aksi takdirde, görünüşte ortaya çıkan benzerlik ve ortaklıklar yanlış sonuçlara ulaşmamıza yol açabilir.

¹ Marek Stachowski, *Etimoloji*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2011, s. 1-2.

² M. Stachowski, *age.*, s. vii-viii.

Eldeki yazı, gerek köken bilgisi gerekse karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarında esas alınan kelime benzerliklerinin türlerini, Türk dil grubunun ana dallanmada tek başına bir kolunu teşkil eden Çuvaşça ile diğer dalın metinlerle takip edilebilirlik, konuşur sayısının çokluğu ve diğerlerine nazaran sosyal açıdan baskınlık özelliklerine sahip bir kolu olan Türkiye Türkçesinin verilerine dayanarak izah etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada Çuvaşçanın seçilmesi, bu diyalektin Türk dil bütünlüğü içindeki kendine has konumuna bağlı olarak gerçekleşmiştir. Çalışmada Çuvaşçanın yeri ve kökeni ya da öteden beri tartışılan Çuvaş-Moğol dil teması/ortaklığı konusuna da değinilmemektedir.

1. Kelime Benzerliklerinin Türleri

Diller, sahip oldukları ya da olmadıkları kategoriler, yapılar ve anlamlar ile bunları ifade için kullandıkları yollar bakımından birbirlerine benzeyebilirler. Hiç şüphe yok ki, diller arasındaki benzerliklerin en kolay ve en kesin tespit edildiği alanların başında sözcüksel benzerlikler gelmektedir.

Bu noktada sözcüksel benzerliğin sınırlarını iyi çizmek gerekmektedir. İki dil arasında sözcüksel benzerlik sadece seslik düzeyde olabilmektedir. Örneğin, Rusça *дурак* /*durak*/ kelimesi sesçe Türkçedeki *durak* kelimesiyle benzerlik gösterse de anlam olarak birbiriyle en ufak bir ilişki göstermezler. Denk ses dizilişine sahip olan bu kelime Rusçada '*aptal*' anlamındadır. Yine Rusçada kullanılan *кулак* /*kulak*/ kelimesi bu dilde '*yumruk*' anlamındayken Türkçede bundan çok daha farklı bir anlamda işitme organının adı olarak kullanılmaktadır. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi benzerlikler salt ses düzeyinde olabilmekte, anlamsal açıdan hiçbir yakınlık göstermemektedir. Literatürde '*yalancı eşdeğer*' terimiyle adlandırılan bu tür benzerlikler dil konuşurları açısından eğlence konusu ve dil öğretiminde ilginç bir araç olmaktan öte dil bilimsel olarak çok da büyük bir öneme sahip değildirler³.

Ersoy tarafından yapılan bir araştırmada Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça arasında 18'i fiil, 58'i isim türünden olmak üzere 76 adet sözcüğün seslik benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Örn. Çuv. *yalan* 'daima, sürekli' ≠ TT *yalan* 'gerçek ya da doğru olmayan', Çuv. *taşla-* 'dans etmek' ≠ TT *taşla-* 'taş atmak, taşa tutmak' ... gibi⁴.

³ Terim tartışmaları ve Türkiye Türkçesi ile Türk lehçeleri arasında yalancı eşdeğerlik araştırmalarının durumu için bk. Feyzi Ersoy, "Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler", *Türkbilgi* 2007/14, s. 60-68, Habibe Yazıcı Ersoy, *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012.

⁴ F. Ersoy, agm., s. 60-68.

Bu çalışmada ele alınan “sözcüksel benzerlik” kavramı, Uğurlu⁵ tarafından ortaya konan “eş değerlik” kavramından daha farklı olarak [ses+kavram alanı] şeklinde ortaya çıkan denklikleri kapsamaktadır. Bu terimin sınırları çizilirken “kavram alanı” terimiyle adlandırılan zeminin kayganlığının gözden uzak tutulmadığını belirtmekte yarar vardır. Yine bu benzerliklerde ilk bakışta benzer gibi görülmeyen, ancak dil bilimsel araştırma sonucunda denk/benzer olduğu tespit edilebilen unsurların da çok önemli olabileceği hatırlanmalıdır (TT *taş* ~ Çuv. *çul* gibi).

Yapı, köken ve coğrafya bakımından birbirlerinden çok farklı olan dillerde bile benzerlikler görmek mümkün olabilmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmaların ortaya koyduğu sonuçlara göre, herhangi iki dil arasındaki sözcüksel benzerlik oranı yüzde beş-altı civarında görülmektedir⁶. Elbette bu oran dillerin köken, coğrafya, sosyal durum gibi özelliklerine bağlı olarak daha da yukarı çıkabilmektedir.

Tarihsel-karşılaştırmalı dil bilim çalışmalarının bugüne kadar vardığı sonuçlara göre diller arasındaki sözcüksel benzerlikler çok çeşitli yollarla ortaya çıkmaktadır. Diller arasındaki benzerlikler, ana hatlarıyla şu sekiz başlık altında ele alınmaktadır⁷:

2.1. Evrensel Özellikler ve Eğilimler

Her dil, çeşitli anlam ve işlevleri yerine getirmek için özel araçlara sahiptir. Bu anlam, işlev ve araçlar, dillerin evrensel özellik ve eğilimlerine göre benzer niteliklerde olabilirler. Herhangi bir genetik akrabalıkları olmamasına rağmen, bazı dillerde cinsiyet kategorisine sahip olma özelliğinin ortaklaşması durumu bu bağlamda değerlendirilebilir. Dünya dillerinde evrensel özellik ve eğilimlere güzel bir örnek olarak anatomik bir organ olan dil ile konuşma sistemi olan dilin aynı kelime ile karşılanmasını verebiliriz: TT *dil* – *dil*, İng. *tongue* – *tongue*, Rus. *yazık* – *yazık*, Mac. *nyelv* – *nyelv*, Ar. *lisân* – *lisân*, Rom. *limbă* – *limbă*, Fin. *kieli* – *kieli*, Gür. *ena* – *ena* vb.

⁵ Mustafa Uğurlu, “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”, *Bilig*, S. 29, 2004, s. 29-40.

⁶ Lyle Campbell, “How to Show Languages are Related: Methods for Distant Genetic Relationship”, *The Handbook of Historical Linguistics*, Blackwell: Oxford, 2003, s. 275.

⁷ Lyle Campbell, *Historical Linguistics, An Introduction*, MIT Press, Cambridge-Massachusetts, 1999, s. 311-326; A. Y. Aikhenvald, R. M. W. Dixon, “Introduction”, *Areal Diffusion and Genetic Inheritance*, (Ed. Aikhenvald, Alexandra Y., Dixon, R. M. W.), Oxford University Press: New York, 2001, s. 1-4; Lyle Campbell, “How to Show Languages are Related: Methods for Distant Genetic Relationship”, *The Handbook of Historical Linguistics*, Blackwell: Oxford, 2003, s. 262-282; Emine Yılmaz, “Türkiye Türkolojisi ve Karşılaştırma(ma)lı Dil Bilim”, *Muğla Üniversitesi, IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Muğla, 22-24 Aralık 2011)*, Muğla, 2012, s. 779-789.

Çeşitli dillerde teklik 2. kişi emir çekiminin fiil tabanıyla eş biçimli olması da evrensel bir eğilim olarak değerlendirilebilir: TT *git*, İng. *go* vb. Evrensel özellik ve eğilimlere bir örnek olarak “zaman” ve “para” kavramlarının kullanımındaki denklilikler verilebilir. Değişik dillerde “zaman” ve “para” için ortak olarak kullanılan *kazanmak / harcamak / kaybetmek* gibi fiillerin varlığı basit dil ilişkilerinden farklı olarak daha derin bir fikri bünyesinde barındırmaktadır: TT *zaman kaybetmek* ~ İng. *to lose time*; TT *zaman harcamak* ~ *to spend time*. Bu tür benzerlikler, Gökçe'nin {Gör-} fiilinin gramerleşmesi için önerdiği kavramsal metafor ile ilişkilidir⁸. Bu kavramsal metafor, paremiyolojik bir birim olarak farklı dillerde de ortak olarak yaşamaktadır: İng. *Time is money*, Rus. *Время – деньги*, Alm. *Zeit ist Geld*, Ar. *الزمن يعني المال*.

Evrensel özellikler ve eğilimler, birbiriyle akrabalık ilişkisi içinde olmayan diller için geçerli bir durumdur. Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça örneğinde bu türden bir ilişkinin mevcut olamayacağı açıktır.

1.2. Ortak Kökenden Gelme

Diller arasındaki kimi kelime benzerlikleri ortak bir kökenden gelme sonucunda ortaya çıkabilirler. Tarihsel dil bilim araştırmalarında, özellikle akrabalık tartışmalarında en anlamlı benzerlik çeşidini bu tür benzerlikler oluşturmaktadır. Örneğin, ‘erkek evlat, erkek çocuk’ anlamındaki kelimenin, birbirleriyle genetik akrabalıkları bulunan Rusçada *сын*, İngilizcede *son* Almancada *sohn*, Çekçede *syn*, Flemenkçede *zoon*, Norveççede *sønn*, Sırpçada *sin*, İzlandacada *sonur*, Dancada *søn*, İsveççede ise *son* olarak ortak bir kökenden geldikleri bilinmektedir. Bunun gibi, Türkçenin hemen hemen tarihsel ve modern bütün kollarında söz konusu kavramın aynı kelime ile karşılandığını görmekteyiz: TT *oğul* ~ Çuv. *ivl*.

Diller arasındaki akrabalık çalışmalarında ilk basamağı teşkil eden bu benzerlik çeşidi, genetik dil bilimine kaynaklık ettiğinden modern dil bilimin ortaya çıkması bakımından son derece önemlidir⁹.

Bu tip benzerlikleri örnekleme son derece kolaydır. Türkçe örneğinde, *baş*, *ayak*, *yol*, *ay*, *gün* gibi pek çok temel kelimenin Türk dilinin tarihî ve çağdaş bütün kollarında karakteristik ses özellikleri çerçevesinde aynı sözle karşılandığı görülecektir. Bu tür benzerlikleri tespit etmede genellikle çok zorlanılmamakta; çoğunlukla özel bir eğitime bile gerek duyulmamaktadır.

⁸ Faruk Gökçe, “Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem [Zarf-Fiil/Mastar Eki+GÖR-] Üzerine”, *Türkbilig*, 2014/27, s. 7-8.

⁹ Gerhard Doerfer, “Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981*, TDK, Ankara, 1983, s. 1.

Örneğin, dil bilim eğitimi almamış biri bile *baş* kelimesinin Türkçenin ilk metinlerinden beri gelişen tarihî ve çağdaş şekillerini kolaylıkla tespit edebilir: TT *baş* ~ Çuv. *puş*.

Öte yandan, ortak kökene dayalı benzerlikler her zaman bu kadar kolay tespit edilemeyebilir. Kimi zaman kökteş kelimeler tarih içerisinde geçirdikleri değişimler sonrasında birbirinden tamamen farklı olarak, ancak özel bir araştırma sonucunda tespit edilebilecek ölçüde aykırılaşılabılır. Elbette bu durum, tarihî ve coğrafi bakımdan önemli ayrışmalar gösteren dil ya da dil ailelerinde daha yoğun olarak izlenir. Bu türden benzerliğe örnek olarak TT *ayak* kelimesi ile Çuvaşça *ura* şekillerini gösterebiliriz. İlk bakışta tamamen farklı görünen bu şekiller aslında kökteştirler; Türkiye Türkçesinin ve Çuvaşçanın tarihsel gelişimlerine bağlı olarak aynı kelime bir yerde *ayak* şeklini almışken diğer bir sahada *ura* biçimine dönüşmüştür. Yine uygun bir örnek olarak GT *taş* ~ Çuv. *çul* şekillerini de anabiliriz. Esasen kökteş olan bu iki şekil, tarihî gelişim çizgisinde birbirlerinden sesçe öylesine farklı görünüm kazanmışlardır ki, özel bir araştırma olmaksızın bu iki yapının kökteş olduklarını tespit edebilmek hiç de mümkün görünmemektedir. Hiç şüphesiz bu türden kökteşlikleri tayinde en temel şart, ses denkliklerini kurmaktır; aksi takdirde sağlıklı bir sonuca varmak mümkün değildir.

1.3. Paralel Gelişme

Diller arasındaki benzerlikte gözden kaçırılmaması gereken önemli bir benzerlik çeşidi de *paralel gelişme*dir. Bu, akraba iki ya da daha fazla dilin ana koldan ayrışması sırasında mevcut olmayan bir kelimenin (ya da ekin) ilgili gruplarda sonradan, fakat paralel şekilde gelişmesi sonucu ortaya çıkan benzerlik türüdür. Bu şekilde paralel gelişmeye basit bir örnek olarak TT *gözlük* kelimesini verebiliriz: Çuvaşçanın, Ana Türkçe ile ayrıştığı sıralarda henüz icat olunmamış olan *gözlük*, paralel gelişme neticesinde aynı morfemlerle kurularak TT *gözlük*, Çuv. *kuşlıh* biçiminde kullanılmaktadır.

Paralel gelişme, akraba dillerde kelime düzeyinde bağımsız biçim birimlerde olabileceği gibi TT {-y)ArAK} ve Çuv. {-ArAH} zarf-fiil ekinde gördüğümüz gibi görevli-bağımlı biçim birimlerde de ortaya çıkabilir¹⁰.

1.4. Çocuk Diline Ait Sözcükler

Diller arasında benzerlikler bazen çocuk dilinden alınan (nursery form) kimi biçimler aracılığı ile gerçekleşmektedir. Ancak çocuk dili terimi içerisinde çocukların kendi dil edinimleri sırasında kullandıkları dilin yanı sıra

¹⁰ Oğuzhan Durmuş, “{-y)ArAK} Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine”, *Türkbilim*, S. 23, 2012, s. 19-60.

onlarla iletişim kuran yetişkinlerin kullandıkları dilin de yer aldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Örneğin, Türkçede çocuk dili kaynaklı *baba* kelimesi pek çok dünya dili ile örtüşmektedir. İng. *papa*, Rus. *papa*, Alm. *papa*, *papi*, Arn. *baba*, Gür. *mama*, İt. *papà*, Hint. *bāp* vb.

Yine yeni doğmuş insan yavrusu için kullanılan TT *bebek* kelimesinin pek çok dünya dilinde çocuk dilinden geçmiş ve TT ile benzer şekillerinin yaygınlığı göze çarpmaktadır. İng. *baby*, Mac. *baba*, Sırp. *beba*, Por. *bebê*, Fr. *bébé*, Çin. *bǎobǎo*, Alm. *baby*.¹¹

Türkçenin kolları içerisinde çocuk dilinden genel dile geçen TT *anne*¹² kelimesinin Çuvaşça tarafından da aynı şekliyle kullanıldığını görmekteyiz. Türkiye Türkçesinde kullanılan *hamham* kelimesinin Çuvaşçada da aynen yer aldığı görülmektedir¹³. Standart Türkiye Türkçesinde de kullanılan *çiş* kelimesi Çuvaşça da *çış* şeklinde kullanılmaktadır¹⁴. STT’de ‘yiycek’ anlamıyla kullanılan *gaga* kelimesi Çuvaşçada *kaga* şeklinde ‘et’ anlamında kullanılmaktadır¹⁵. Türkiye Türkçesinin ağızlarında mevcut bulunan *kaka* ‘yemiş; yumurta’ kelimesi de dikkat çekmektedir. Standart Türkiye Türkçesinde *mama*, ağızlarda ise *momma*, *nomna*, *papa*, *pepe* gibi biçimlerde görülen ‘yiycek’ üst anlamlı kelimenin Çuvaşçada *memme* şekliyle aynı anlamda kullanılması oldukça ilginçtir¹⁶. Bu benzerliklerde dikkat çeken husus, diğer dünya dillerinde de olduğu gibi, çocuk diline ait biçimlerin ünsüz+ünlü biçiminde oluşan yapının tekrarlı olarak kullanılmasıdır: *ba+ba*, *ga+ga*, *me+me* vb.

Şunu belirtmek gerekir ki ne Türkiye Türkçesi ne de Çuvaşça için çocuk dili hakkında temel düzeyde araştırma yapıldığı söylenebilir. Bu alanda yapılacak çalışmaların alanın kendi içindeki katkısı bir yana psikolinguistik, pedagoji, tarihsel dil bilim ve köken bilgisi gibi alanlara yapacağı katkı da oldukça önemlidir.

¹¹ Kelimenin Türk dili içerisindeki yayılımı için bk. E. V. Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na bukvu «B»)*, Nauka, Moskova, 1978, s. 95-97.

¹² Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 1: A-E*, Simurg: İstanbul-Wien, 2002, s. 180; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayın: İstanbul, 1993, s. 64.

¹³ Lenoid Pavloviç Sergeyev, *Aça-Pıça Puplevñ Slovarı*, Şupaşkar, 1999, s. 39.

¹⁴ L. P. Sergeyev, *age.*, s. 40.

¹⁵ L. P. Sergeyev, *age.*, s. 16.

¹⁶ L. P. Sergeyev, *age.*, s. 22-23.

1.5. Yansımalar

Her dilin söz varlığında yansıma kelimeler önemli bir orana sahiptir. Bundan dolayı, dillerin ortaya çıkışına ilişkin kuramlardan biri de yansımaları temel almaktadır¹⁷. Yansımalar, tabiat taklidi sesler olduğundan birbiriyle genetik akrabalığı olmayan dillerde bile benzeşmeleri gayet tabiidir. Bu bakımdan diller arasındaki sözcük benzerliğinde önemli bir bölümü de yansıma kelimeler oluşturmaktadır.

Türkiye Türkçesinde kuş sesini belirtmek için kullanılan *cıvıl cıvıl* ikilemesinin Çuvaşçada *çivıl çivıl* şeklinde olduğu görülmektedir¹⁸. Yine, TT *ulu-* fiilinin Çuvaşçada *ula-* ‘ay.’ biçiminde kullanımı yansıma kelimelerin benzerliği olarak değerlendirilmelidir¹⁹. Bu gibi örneklerin sayısı çoğaltılabilir²⁰.

1.6. Uluslararası (Gezgin) Kelimeler

Diller arasındaki benzeşmede en genel ve temel alanlardan birisini *uluslararası kelimeler* (internationalism) oluşturmaktadır²¹. Çeşitli milletler tarafından üretilen bilimsel, teknolojik ya da kültürel unsurların insanlığın ortak malı olma özelliği kazanmasıyla bu varlık ya da kavramları karşılayan yerel kelimeler evrensel düzeye taşınmış olmaktadır. Yerel dile ait olan bu tür kelimeler bazen kimi ses ve şekil değişiklikleri ile çeşitli dillere geçerek dünya dillerinde temel bir söz varlığı stoğu oluştururlar. Bu tür kelimeler hemen hemen bütün dünya dillerinde ortaktır. Öyle ki birbirleriyle genetik ya da coğrafi hiçbir yakınlığı olmayan çok farklı iki dilde bile bu kelimeler ortak olabilmektedir. Böylelikle aralarında herhangi bir akrabalık ya da temas ilişkisi bulunmayan diller arasındaki benzer kelimelerde en genel yekûnu uluslararası gezgin kelimeler oluşturmaktadır. Aslında, kavram olarak

¹⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileri İle Dil Bilim*, 5. baskı, 1. Cilt, TDK, Ankara, 1995, s. 96.

¹⁸ İvan Pavloviç Pavlov, *Hal’hi Çıvaş Literatürü Çiñhi, Morfoloji*, Şupaşkar, 1965, s. 309.

¹⁹ Mihail Romanoviç Fedotov, *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka*, C. I-II, Çeboksarı, 1996, s. 275.

²⁰ Türkçenin kolları arasında yansımalara dayalı benzerliklerin ele alındığı oldukça ilginç bir çalışma için bk. Hirik, Erkan; Türk, Ahmet Turan, “Ortak Türkçe Üçgeninde Yansıma Sözcüklerin Durumu”, *Bengü Bitig, Dursun Yıldırım Armağanı*, (Ed. B. Gül, F. Ağca, F. Gökçe), Türkbilim-Öncü Kitap, Ankara, 2013, s.383-396.

²¹ Bu terim dil biliminde *internationalism* dışında *europeanism* ve *universalism* terimleriyle karşılanmaktadır. *Europeanism* teriminin Avrupa merkezli bakış açısı neticesinde ortaya çıktığı açıktır. Gerçekten de dünya dillerindeki uluslararası kelimelerden bilimsel ve teknik alanlara ait olanların önemli bir kısmı Grek-Latin orijinli olarak Avrupa kaynaklı olsa da örneğin Japonca *suşi* gibi kültürel öğeleri gösterenlerin *Europeanism* örneği olamayacağı ortadadır. Bu bakımdan, uluslararası kelimeleri gösteren *europeanism* terimi, kapsayıcı olmaktan uzak, yanlış bir kullanımdır.

*alıntılama*ya benzese de kapsam bakımından bundan ayrıştığı görülmektedir. Alıntılama çok çeşitli alanlara ait sınırsız sayıda kelimenin, buna nazaran daha az sayıda dil arasındaki ilişkisine dönükken, burada ele alınan kavram daha evrensel nitelik göstermektedir.

TT ile Çuvaşça arasında uluslararası ortak kelimeler aracılığı ile benzeşmeye örnek olarak şunları gösterebiliriz: TT *samuray* ~ Çuv. *samuray*; TT *saksofon* ~ Çuv. *saksofon*; TT *gazete* ~ Çuv. *hajaj*. Türkiye Türkçesinde kullanılan *palto*, *pasaport*, *doküman*, *internet*, *telefon*, *kahve*, *üniversite*, *profesör*, *rektör*, *fakülte*, *futbol*, *radio* gibi kelimeler de hemen hemen bütün dünya dilleri ile ortaktır. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu tür kelimeler sadece TT ile Çuvaşça arasında değil, TT ile Japonca, Çuvaşça ile İspanyolca, Yakut Türkçesi ile Arapça arasında dahi ortak olabilmektedir.

1.7. Alıntı (Kod Kopyalama)

Diller arasındaki benzerlikler *çay*, *şeker*, *sigara*, *televizyon*, *petrol* vb uluslararası kelimeler aracılığı ile geniş kapsamlı olabileceği gibi sadece iki dil arasında meydana gelerek daha dar bir çerçevede de ortaya çıkabilir.

Alıntılama dayalı benzerlikler iki dilin birbiriyle olan ilişkisi sonucu olabileceği gibi, aralarında benzerlik görülen her iki dilin üçüncü bir dilden aldıkları kelimelerin ortaklaşması sonucunda da meydana gelebilir.

Alıntılar, dil araştırmacılarının dil benzerliğini tespit etmekte en dikkat etmeleri gereken alanlardan birisi durumundadır. Zira, başka dillerden kopyalanan öğeler aracılığıyla benzeşme, iki dili karşılaştırmalı olarak inceleyen araştırmacıyı yanlış sonuçlara götürebilecektir. Kopyalanan öğenin tespitinde söz konusu dilin/dillerin ses, şekil ve sözcük bilgisinin tarihsel olarak bilinmesinin yanı sıra o dille ister üst katman ister yan katman isterse de alt katman olarak ilişkiye girmiş dillerin mutlak surette irdelenmesi gerekmektedir.

Konuyu Türk dili içerisinde örneklemek adına TT ile Çuvaşça arasında kopyalamaya bağlı benzerliklerin yollarını ana hatlarıyla şu şekilde değerlendirmemiz mümkündür.

2.7.1. Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça Arasında Alıntılama Dayalı Benzeşme

Birbirlerinden çok farklı tarihsel gelişimler göstermelerine rağmen Çuvaşça ile Türkiye Türkçesinde ortak ve benzer şekillerin bulunması bazen ortak kökenden başka iki kolun da aynı dilden veya Çuvaşçanın TT ile daha çok benzerliğe sahip olan Tatarcadan aldığı sözler aracılığı ile olabilmektedir.

Bu çerçevede TT ile Çuvaşça arasında alıntılama dayalı benzerlikler ana çizgileriyle şu dillerden alınan ortak öğeler sonucu olabilmektedir²².

2.7.1.1. Moğolcadan Alınan Ortak Unsurlar Aracılığı ile Benzeşme:

Tarihî ilişkiler neticesinde gerek Türkiye Türkçesinin gerekse Çuvaşçanın söz varlığında Moğolcadan alıntı kelimelere rastlanmaktadır. Her iki lehçede de görülen Moğolca alıntılara bağlı benzeşmeleri şöyle örneklebiliriz: Standart dilde *batur*, ağızlarda ise *batur* ‘kahraman, bahadır’ şeklinde kullanılan bu kelime, Çuvaşçada *pattir* şekliyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça arasında benzerliğe yol açan bu biçimler Moğolcadan kopyalanmıştır. Yine bu tür bir benzerliğe Türkiye Türkçesinin tarihsel dönemlerinde kullanılan *makta-* ‘övmek’²³ (XVI. yy.) fiilini gösterebiliriz. Bu fiil modern Çuvaşçada *muhta-* şeklinde kullanılmaktadır. Başka bir örnek olarak, TT *nöker* kelimesini gösterebiliriz; Çuv. *kîrnegger*, *kîrnüger* (*kîrû* ‘damat’+*nüger*, *neger*) ‘sağdıç’²⁴.

Moğolcadan alınma öğeler sonucu benzeşmelerin Çuv. ile TT arasında alıntılama dayalı benzeşmeler içerisinde önemli bir yer tuttuğu söylenemez.

2.7.1.2. Arapçadan Alınan Ortak Unsurlar Aracılığı ile Benzeşme:

Çuvaş söz varlığı içerisinde ilginç bir payı da Arapça kökenli kelimeler oluşturmaktadır. Bu ilişkinin doğrudan bir temastan ziyade Tatarca aracılığı ile kurulduğu açıktır. Yine de Çuvaşların, en azından bir kısmının, bir süre Müslüman olmaları doğrudan bir ilişkiye de yol açmış olabilir. TT ile Çuvaşça arasında Arapçadan kopyalanan kelimeler yoluyla ortaya çıkmış benzerliklere örnek olarak şu kelimeleri verebiliriz²⁵:

TT	<i>halk</i>	~	Çuv.	<i>halih</i>	‘ay.’	(< Ar. <i>halk</i>)	(ESÇY II: 309)
TT	<i>ecel</i>	~	Çuv.	<i>icel</i>	‘ay.’	(< Ar. <i>ecel</i>)	(ESÇY I: 175)
TT	<i>hak</i>	~	Çuv.	<i>hak</i>	‘değer, fiyat’	(< Ar. <i>hakk</i>)	(ESÇY II: 306-7)
TT	<i>evvel</i>	~	Çuv.	<i>aval</i>	‘ilk, birinci’	(< Ar. <i>evvel</i>)	(ESÇY I: 24)
TT	<i>ayıp</i>	~	Çuv.	<i>ayıp</i>	‘ay.’	(< Ar. <i>ayb</i>)	(ESÇY I: 28)
TT	<i>halka</i>	~	Çuv.	<i>alga</i>	‘halka, küpe’	(< Ar. <i>halka</i>)	(ESÇY I: 24)
TT	<i>akıl</i>	~	Çuv.	<i>is-hagil</i>	‘ay.’	(< Ar. <i>akl</i>)	(ESÇY I: 114)
TT	<i>vakit</i>	~	Çuv.	<i>vihit</i>	‘ay.’	(< Ar. <i>vaqt</i>)	(ESÇY I: 114)
TT	<i>ömür</i>	~	Çuv.	<i>imr</i>	‘yüzyıl; ömür’	(< Ar. <i>umr</i>)	(ESÇY I: 150)
TT	<i>adam</i>	~	Çuv.	<i>edem</i>	‘insan’	(< Ar. <i>adem</i>)	(ESÇY II: 482)

²² Alıntı kelimelerin kökeni için TDK Türkçe Sözlük (2011) esas alınmıştır.

²³ Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin, *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tamkılarıyla Tarama Sözlüğü*, 4. Cilt, TDK, Ankara, 2009, s. 2793.

²⁴ M. R. Fedotov, *age.*, C. I, s. 376.

²⁵ Çuvaşçadaki Arapça ve Farsça alıntılar için bk. Bernd Scherner, *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*, Franz Steiner, Wiesbaden, 1977.

2.7.1.3. Farsçadan Alınan Ortak Unsurlar Aracılığı ile Benzeşme:

Çuvaşçada Arapça kökenli kopyaların yanı sıra Farsçadan kopyalanmış kimi unsurların da Türkiye Türkçesi ile benzeştikleri görülmektedir. Arapça alıntılarda olduğu gibi bunların büyük bir kısmı yine Tatarca üzerinden geçmiştir. Yine de Çuv. *erne* örneğinde olduğu gibi ET /-d-/ sesinin ayrılmaya uğramadan önceki dönemine ait alıntılar da mevcuttur. Buna bağlı olarak eski bir Farsça kopya olan *erne* kelimesinde /d/ sesi, Çuv. ile GT arasındaki denklige uygun olarak /r/ sesine dönmüştür.

TT	<i>yadigar</i>	~	Çuv.	<i>yetker</i>	'mülkiyet; miras; ahfad'	(< Far. <i>yādigār</i>)	(EŞÇY I, s. 145)
TT	<i>ümit</i>	~	Çuv.	<i>imî</i>	'ay.'	(< Far. <i>umîd</i>)	(EŞÇY I, s. 150-151)
TT	<i>hüner</i>	~	Çuv.	<i>îner, üner</i>	'mahir; tecrübeli'	(< Far. <i>humer</i>)	(EŞÇY I, s. 153)
TT	<i>kese</i>	~	Çuv.	<i>kîşye</i>	'cep'	(< Far. <i>kîse</i>)	(EŞÇY I, s. 261)
TT	<i>naçar</i>	~	Çuv.	<i>nacar</i>	'zayıf, güçsüz'	(< Far. <i>nâçâr</i>)	(EŞÇY I, s. 369-370)
TT	<i>berhudar</i>	~	Çuv.	<i>parhadar</i>	'bereket; mutluluk'	(< Far. <i>berhûrdâr</i>)	(EŞÇY I, s. 387-388)
TT	<i>pazar</i>	~	Çuv.	<i>pazar</i>	'ay.'	(< Far. <i>bâzâr</i>)	(EŞÇY I, s. 388)
TT	<i>padişah</i>	~	Çuv.	<i>patşa</i>	'ay.'	(< Far. <i>pâdşâh</i>)	(EŞÇY I, s. 391)
TT	<i>paha</i>	~	Çuv.	<i>paha</i>	'değerli, kıymetli'	(< Far. <i>bahâ</i>)	(EŞÇY I, s. 392)
TT	<i>peygamber</i>	~	Çuv.	<i>pihambar,</i> <i>pihanbar</i>	'iyi bir ruh'	(< Far. <i>peygâm-ber</i>)	(EŞÇY I, s. 438)

2.7.1.4. Fransızcadan Alınan Ortak Unsurlar Aracılığı ile

Benzeşme: Türkiye Türkçesinin söz varlığında Arapça kökenli kelimelerden sonra en fazla yeri Fransızca unsurlar tutmaktadır²⁶. Aynı dönemlerde ve benzer şartlar altında Rusça da Fransızcadan kuvvetli bir şekilde etkilenmiş, bu dilden çok sayıda kelime Rusça aracılığıyla Çuvaşçaya geçerek TT ile benzerlikler meydana getirmiştir.

TT	<i>absürt</i>	~	Çuv.	<i>absurd</i>	(< Fr. absurde)
TT	<i>bakteri</i>	~	Çuv.	<i>bakteri</i>	(< Fr. bactérie)
TT	<i>beton</i>	~	Çuv.	<i>beton</i>	(< Fr. béton)
TT	<i>debi</i>	~	Çuv.	<i>debit</i>	(< Fr. débit)
TT	<i>delta</i>	~	Çuv.	<i>del'ta</i>	(< Fr. delta)
TT	<i>ideal</i>	~	Çuv.	<i>ideal</i>	(< Fr. idéal)
TT	<i>kablo</i>	~	Çuv.	<i>kabel'</i>	(< Fr. câbleau)
TT	<i>lav</i>	~	Çuv.	<i>lava</i>	(< Fr. lave)
TT	<i>mozole</i>	~	Çuv.	<i>mavzoley</i>	(< Fr. mausolée)
TT	<i>operasyon</i>	~	Çuv.	<i>operatsi</i>	(< Fr. opération)

2.7.1.5. Rusçadan Alınan Ortak Unsurlar Aracılığı ile Benzeşme:

Rusçadan Çuvaşçaya geçmiş kelimelerin sayısı oldukça fazladır. Özel bir sayıya dayanmamakla birlikte, Çuvaşçanın en çok kod kopyaladığı dilin Rusça olduğunu söyleyebiliriz. Rusçadan Türkiye Türkçesine geçmiş

²⁶ Oğuzhan Durmuş, "Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 26, 2004, 1-21.

kelimelerin sayısı oldukça sınırlı olsa da Çuvaşça ile benzerlikler ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Her iki yazı dilinde de Rusçadan kopyalanan ve buna bağlı olarak benzerliğe yol açan kelimeler arasında şunları sayabiliriz: TT *kapuska* ‘lahana yemeği’ ~ Çuv. *kubīsta* ‘lahana’ (< Rus. *kapusta*)²⁷; TT *semaver* ~ Çuv. *šimavar* (< Rus. *samovar*)²⁸ ... gibi.

2.7.1.6. Çuvaşçanın Tatar Türkçesinden Alıntıladığı Unsurlar Aracılığı ile Benzeşme: Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça arasındaki benzer şekillerin ortaya çıkmasında en ilginç yollardan birisi olarak Çuvaşça üzerinde Tatar Türkçesinin etkisini anmak gerekmektedir. Tarihsel gelişimine bağlı olarak Çuvaşçanın öz söz varlığındaki pek çok unsurun ortak bir kökene gitse de GT’den çok farklı görünüşler sergilediği bilinmektedir. Elbette bu farklılıklar tarihsel-karşılaştırmalı dil biliminin iki dil arasında akrabalığın tayininde en önemli gördüğü ses denklilikleri ile açıklanabiliyor olsa da, kimi durumlarda ilk bakışta herhangi bir benzerlikten söz edilemediği durumlar da mevcuttur. Bu duruma en iyi örneklerden birisi olarak yukarıda da zikrettiğimiz GT **tāš*, Çuv. *çul* ‘taş’ denkliliği gösterilebilir. Bu iki birimin ortak bir kökene gittiği ancak dil bilimsel özel araştırma yöntemleri neticesinde ortaya çıkabilmiştir.

Çuvaşça ile GT arasında bu denli farklı görünüşler olurken diğer taraftan GT’nin içerisinde bu farklılaşma çok daha düşük olmakta, bu kollar arasında ortak kökene bağlı benzerlikleri tespit etmek çok daha kolay olabilmektedir. Yukarıdaki açıklamalar çerçevesinde Çuvaşça ile komşu olarak yaşayan ve sosyal açıdan baskın dil olmasına bağlı olarak bu dili (ve çevresindeki Türk dışı pek çok dili) oldukça yoğun bir şekilde etkileyen Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki ortak kökene bağlı benzerlik oranları Çuvaşça-TT oranlamasının çok üzerindedir.

Çuvaşça ile Tatar Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki benzerlik ilişkisini göstermesi bakımından ET (Karahanlı) *yān* kelimesi²⁹ oldukça ilginç bir durum sergilemektedir. Türkçe *yan* kelimesi Çuvaşçada şu biçimlerde karşımıza çıkmaktadır:

- i. *šum*³⁰ ‘yan, taraf, kenar’ (ESÇY II: s. 135).
- ii. *yunaş-* ‘yan yana durmak’ (ESÇY II: 487), *yunaşar* ‘yan yana, yakın’ (ÇRS s. 640).
- iii. *yen* ‘yan, taraf’ (ESÇY I: s. 143).

²⁷ M. İ. Skvortsov, *Çuvaşsko-Russkiy Slovar*, Russkiy Yazık: Moskova, 1982, s.193.

²⁸ M. İ. Skvortsov, *age.*, 1982, s. 349.

²⁹ Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg, İstanbul, 1995, s. 175.

³⁰ Bu yazıda Çuvaş-Kiril alfabesindeki <ç> harfi <ş> ile gösterilmiştir.

yukarıda görülen üç kelimedede etimon olarak TT *yan* ‘yön, taraf’ kelimesi ile denkleşmektedir. İlk kelime olan *şum*, Çuvaşçanın doğal ses gelişimi neticesinde bu biçimi almıştır. Bilindiği gibi ET kelime başı /y/ sesi Çuvaşçada /ş/ sesiyle denkleşmektedir:

ET *yol* ~ Çuv. *şul*
 ET *yaz-* ~ Çuv. *şır-*
 ET *yağmur* ~ Çuv. *şumır*
 ET *yan-* ~ Çuv. *şun-* ... gibi.

Yine İlk Türkçe /-n/ sesinin Çuvaşçada /-m/’ye dönüşebildiği bilinmektedir:

İT **tōn* ‘elbise’ ~ Çuv. *tum*
 İT. *ur²un* ‘Uzun’ ~ Çuv. *vırım*³¹.

Ayrıca ET iç ses uzun /a/ (/ā/) sesinin Çuvaşçada /u/ olması çok bilindik bir ses denklığıdir: ET *kān* ‘kan’ ~ Çuv. *yun*³², ET *bār* ~ Çuv. *pur*³³. Bu açıklamalar çerçevesinde Çuv. *şum* ‘yan, kat’ kelimesinin GT *yān* kelimesiyle birleşmesi Türk dil gelişiminin normal seyrine bağlı bir durumdur.

Çuvaşçada kullanılan *yunaş-* ve *yunaşar* kelimeleri de GT *yān* kelimesiyle ilgilidir. TT *yanaş-* kelimesinde de gördüğümüz bu kök Çuvaşçada /y/ ~ /ş/ denklığıne uğramamış, ancak /ā/ (ya da /a/) ~ /u/ denklığını sağlamıştır. Bu durumda kelimenin Çuvaşçanın ses gelişim tarihinde /a/ ~ /u/ değişiminin gerçekleştiği dönemden önce /y-/’li bir Türk dilinden alıntılandığı açıktır. Bu tür *göreceli tarihlendirme* (relative chronology) sonucunda söz konusu kelimenin Eski Kıpçakçadan alıntılandığı anlaşılmaktadır.

Çuvaşçada GT *yān* kelimesiyle kökteş olan son kelime *yen* biçimidir. Yine kelime başı /y-/’nin korunması dolayısıyla bu kelimenin bir Türk dilinden alıntılandığı anlaşılmaktadır³⁴. Diğer taraftan kelimenin ön damaksıllaşarak /e/’ye dönen ünlüsünün Çuvaş ses tarihinde /-a-/, /-ā-/ > /-e-/ şeklinde bir gelişiminin olmaması nedeniyle muhtemelen diyalektal bir şekilden, yani Tatarcanın bir ağzından alıntılandığını düşünebiliriz. Yine ses gelişimi bakımından *yunaşar* kelimesine göre daha yeni bir alıntı olduğu sonucu da ortaya çıkmaktadır.

Şu hâlde, GT *yān* kelimesi Çuvaşçada üç biçimde bulunsa da bunlardan sadece *yunaş-*, *yunaşar* ve *yen* biçimlerinin genel Türkçe ile daha açık bir

³¹ Emine Ceylan, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK, Ankara, 1997, s. 104.

³² E. Ceylan, *age.*, s. 151.

³³ E. Ceylan, *age.*, s. 150.

³⁴ M. R. Fedotov, *age.*, s. 143.

benzerlik ilişkisi gösterdiği görülmektedir. *şum* biçiminin ise ancak dil bilimsel araştırmalar neticesinde GT ile benzer olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda TT ile Çuvaşça arasında benzerlik gösteren öğeler arasında Çuvaşçanın Tatarcadan kopyaladığı unsurların önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Bu şekildeki kelimelere örnek olarak şu kelimeleri de gösterebiliriz: TT *yakın* ~ Çuv. *yahñ* (< Tat. yakın); TT *yoldaş* ~ Çuv. *yuldaş*; TT *ancak* ~ Çuv. *ançah*; TT *aş* ‘yemek, yiyecek’ ~ Çuv. *aş* ‘et’... gibi.

2.8. Rastlantısal Benzerlikler

Herhangi iki dil yukarıda sıralanan dil benzerlikleri yollarının dışında, hiç beklenmeyecek şekilde, tesadüfen benzer şekillere sahip olabilirler. Bu benzerlik dil biliminde *rastlantısal benzerlik* (chance similarity) adıyla anılmaktadır. Bu terimle aralarında köken birliği ya da dil teması ilişkisi olan ya da olmayan dillerin birbirleriyle tamamen rastlantı sonucu benzer şekillere sahip olması anlaşılmaktadır. Elbette bir benzerliğin *rastlantısal* olup olmadığını kestirmenin birçok yönü vardır. Eğer bu benzerlik aralarında akrabalık ilişkisi bulunan dillerde bulunuyorsa tarihsel-karşılaştırmalı dil bilimi inceleme metodlarına uygun olarak yapılacak etimolojik bir tetkikle sonuç ortaya konacaktır.

Örneğin İngilizce *much* ‘çok’ ile İspanyolca *mucho* ‘çok’ kelimeleri benzer biçimler olarak karşımızda durmaktadır. İkisi de Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan bu dillerde böyle biçimlerin bulunması aslında son derece doğaldır. Ancak söz konusu kelimeler etimolojik olarak incelendiğinde ortaya beklenenden çok farklı bir sonuç çıkmaktadır. İspanyolcadaki *mucho* biçimi Latince *multus* biçiminden gelişmiştir. Latince biçim ise Hint-Avrupa dilinde **mʰ-to* ‘güçlü, büyük’ şeklinde kurulmaktadır. Bu durumda kelimenin gelişimi şöyle olmaktadır: İsp. *mucho* < Latince *multus* < Hint-Avrupa **mʰ-to*. İngilizce *much* biçimine geldiğimizde ise kelimenin Eski İngilizce *micel*, *mycel* ‘büyük; çok’ biçimlerine sahip olduğunu görüyoruz. Eski İngilizcedeki bu biçim de, sırasıyla, Germencede **mik-ila* ve Proto Hint-Avrupa dilinde **meg* şeklinde tasarlanmaktadır³⁵.

Eğer bu benzerlik ortak kökenden gelmeyen diller arasında ise mutlak suretle arada ses denkliklerine ihtiyaç duyulacak, bu sağlanmadığı takdirde, dil teması sonucu bir benzerlik de değilse, kuvvetle muhtemel olarak rastlantısal olduğu sonucu ortaya çıkacaktır.

³⁵ L. Campbell, M. J. Mixco, *A Glossary of Historical Linguistics*, Edinburg University Press, Edinburg, 2007, s. 29.

Bu duruma örnek bir benzerlik olarak Rumence *fiu* ‘erkek çocuk’ ile Macarca *fiú* ‘erkek çocuk’ kelimelerini gösterebiliriz. Hint-Avrupa kökenli Rumence ile bir Ural dili olan Macarca arasında genetik bir akrabalık olmadığına göre, bu durumun komşu olan iki halk arasında dil teması neticesinde gerçekleştiğini düşünebiliriz. Ancak sorgumuzu daha da derinleştirdiğimizde Rumence biçimin Latince *filius* ‘oğul, erkek çocuk’, Macarca biçimin ise Proto Fin-Ugor **poji* ‘oğul’ şekillerinden geliştiği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda Rumence *fiu* - Macarca *fiú* biçimlerinin benzerliklerinin rastlantısal olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır³⁶.

Yine ‘ateş’ anlamındaki Almanca *feuer* ve İngilizce *fever* ile Fransızca *feu* kelimeleri de rastlantısal benzerliğe örnek olarak zikredilmelidir. Fransızca *feu* kelimesi Latince *focus* ‘ocak’ şeklinden gelişmişken, Almanca *feuer* ve İngilizce *fever* biçimi Proto Gemence **fūr-i* (Eski İngilizce *fy:r*), Proto Hint-Avrupa **pūr* şeklinde tasarlanmaktadır (Campbell 2003: 276).

Bunun gibi, ‘kötü’ anlamındaki İng. *bad* ile Far. *bed*; ‘adam, insan’ anlamındaki İng. *man* ve Kor. *man*; ‘göz’ anlamındaki Yun. *mati* ile Mal. *mata*; Far. *hūrī* ‘huri’³⁷ ile İng. *whore* ‘fahişe, kaltak’ (< ? *cārus* ‘sevgili, sevilen’) biçimleri de rastlantısal benzerliklerin en yaygın olarak bilinenlerindedir³⁸.

Türkiye Türkçesi ile Çuvaşça arasında rastlantısal benzerliğe bir örnek olarak ses ve anlam bakımından denk olan TT *olta* - Çuv. *vilta* biçimlerini zikretmeliyiz. Bir etimolojik yazı çerçevesinde ele aldığımız bu benzerlik, metodolojik olarak rastlantısallığın göz ardı edilmesine bağlı olarak araştırmacılarca farklı biçimlerde yorumlanmış, ortaya tatmin edici bir sonuç çıkarılamamıştı³⁹. Özetle, ses bakımından birbirine oldukça benzer olan bu şekiller, önce ortak kökenden gelme bir benzerlik olarak değerlendirilmiş; sonraları Türkiye Türkçesinde kullanılan şeklin Yunan-Latin kaynaklı bir alıntı olduğunun ortaya çıkması ile Çuvaşça biçimin TT kaynaklı bir alıntı olduğu ileri sürülmüştür. TT ile Çuvaşça arasında böyle bir ilişkinin mümkün olamayacağı göz önünde bulundurulsa da araştırmalarda bu benzerliğin

³⁶ L. Campbell, M. J. Mixco, *age.*, s. 29.

³⁷ *Hūrī* kelimesi Farsçaya Arapçadan geçmiş bir kelimedir (F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, 2. baskı, Librairie du Liban Publisher SAL: Beyrut Steingass, 1998, s. 433.

³⁸ H. H. Hock, *Principles of Historical Linguistics*, Mouton de Gruyter: Berlin-New York, 1991, s. 557.

³⁹ Bu benzerlik, en ileri noktada Çuvaşça ile Batı Oğuzcası arasında varolan bağa bir örnek olarak sunulmaktadır. (C. Schönig, *Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri*, (Çev. İsa Sarı), *Dil Araştırmaları*, S. 20, 2013, s. 228-229.

rastlantı sonucu olabileceği düşünülmemiştir. Oysa, kelime Çuvaşçanın kendi söz ve ek varlığı içinde oldukça kolay bir şekilde açıklanabilmektedir. Sonuç itibarıyla TT *olta* ile Çuvaşça *vilta* şekillerinin rastlantısal bir benzerlik olduğu ortaya çıkmıştır⁴⁰.

Bu bahiste İngilizce ile TT arasında mevcut olan rastlantısal benzerliklerden birkaçını anmayı da uygun görüyoruz: İng. *deep* ‘derin’ ~ TT *dip*, İng. *squeeze* ‘sıkmak’ ~ TT *sık-*; İng. *savage* ‘yabani; vahşice saldırmak’ ~ TT *savaş*; İng. *sacral* ‘sağrı kemiğine ilişkin’ ~ TT *sağrı*; İng. *true* ~ TT *doğru*; İng. *soak* ‘ıslatmak, suya batırmak’ ~ TT *sok-...* gibi. Daha detaylı bir incelemeyle bu tür rastlantısal benzerliklerin sayısının arttırılabileceği de muhakkaktır.

3. Sonuç

Diller/lehçeler arasında ses ve kavram alanı bakımından birbirleriyle denk/benzer kelimelerin mevcut olması dilin doğasının bir gereğidir. İki dil ya da lehçe arasında benzer bir kelimenin bulunması karşılaştırmalı dil araştırmaları açısından son derece değerli bir veri olabileceği gibi, hiçbir değere de sahip olmayabilir. Dil araştırmacısı bu benzerliği yorumlarken son derece dikkatli olmak zorundadır. Zira, ilk yorumlama yanlışı ses bilgisi, şekil bilgisi, köken bilgisi, söz varlığı gibi diğer dil bilimsel alanlara dönük olarak da başka yanlışlar doğurabilir. Aslında ilk değerlendirme aşaması da anılan diğer dil bilimsel alanlardan ayrı değildir. Böylesi bir yorumlama yanlışı durumunda, iki dil ya da lehçeye dair mukayeseli bir bilgiye ulaşılma amaçlansa da Yılmaz⁴¹ tarafından ironik bir şekilde ifade edilen *karşılaştırma(ma)lı* bir sonuca varmak mümkün olabilecektir.

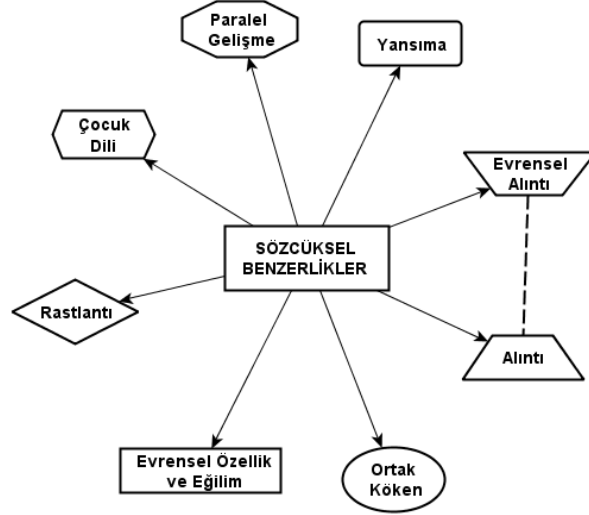
İki dil ya da lehçe arasındaki salt seslik benzerliklerin mevcut olduğu sözcükler literatürde *yalancı eş değerler* olarak adlandırılmaktadır. Buradaki *değerlerin eş* olması sadece ses bilimsel düzeydedir; anlam bilimsel olarak herhangi bir eşlik söz konusu değildir. Bu tür benzerliklerin dil bilim araştırmaları açısından, dil öğretimi hariç, öneme sahip olduklarını söylemek zordur.

İki dil/lehçe arasında ses ve anlam düzeyleri bakımından benzerlik bulunan sözcüklerin bu benzerliğe sahip olmalarında yukarıda aytıntılı bir şekilde açıklanan muhtemel yolları şu şekilde tablolaştırabiliriz:

⁴⁰ Oğuzhan Durmuş, “Türkiye Türkçesi ‘Olta’ İle Çuvaşça ‘Vilta’ Benzerliği Üzerine”, *Türkbilig*, S. 25, 2013, s. 1-18.

⁴¹ E. Yılmaz, agm.

Şekil 1: Sözcük Benzerliği Yolları

Hiç şüphesiz burada anılan yollardan bir kısmı sadece akraba diller için geçerlidir. Diğer bir ifade ile, akraba olmayan iki dil arasındaki benzerlikler, anılan benzerlik çeşitlerinin hepsi çerçevesinde değerlendirilemezler. Bu bakımdan karşılaştırmaya konu olan dillerin akraba olup olmamasına bağlı olarak geçerli olabilecek benzerlik yolları şu şekilde tablolandırılmalıdır:

BENZERLİK ÇEŞİDİ	AKRABA DİLLER	AKRABA OLMAYAN DİLLER
Evrensel Eğilimler	+	+
Ortak Köken	+	-
Paralel Gelişme	+	-
Uluslararası Kelimeler	+	+
Çocuk Dili	+	+
Yansıma	+	+
Alıntılama	+	+
Rastlantısal	+	+

Köken bilgisi ve tarihsel-karşılaştırmalı dil bilim araştırmalarının en önemli verilerinden olan sözcük benzerlikleri, bu yazıda ele alınan ölçütler çerçevesinde değerlendirildiği ölçüde daha bilimsel sonuçlara varmak mümkün olacaktır. Aksi takdirde bilimsel etimoloji - halk etimolojisi arasındaki “kıldan ince, kılıçtan keskin” köprüyü aşmak son derece güç olacaktır.

KÖKEN BİLGİSİ ARAŞTIRMALARINDA SÖZCÜKSEL BENZERLİKLER NASIL
DEĞERLENDİRİLMELİDİR?

KISALTMALAR

Alm.	: Almanca	İsp.	: İspanyolca
Arn.	: Arnavutça	İT	: İlk Türkçe
ay.	: Aynı	İt.	: İtalyanca
Çin	: Çince	Kor.	: Korece
Çuv.	: Çuvaşça	Mac.	: Macarca
ET	: Eski Türkçe	Mal.	: Malayca
Far.	: Farsça	Por.	: Portekizce
Fin.	: Fince	Rom.	: Romence
Fr.	: Fransızca	Sırp.	: Sırpça
GT	: Genel Türkçe	Tat.	: Tatar Türkçesi
Gür.	: Gürcüce	TS	: Tarama Sözlüğü
Hint.	: Hintçe	TT	: Türkiye Türkçesi
İng.	: İngilizce		

KAYNAKÇA

- AIKHENVALD, Alexandra Y.- DIXON, R. M. W., "Introduction", *Areal Diffusion and Genetic Inheritance*, (Aikhenvald, Alexandra Y., Dixon, R. M. W.), Oxford University Press, New York, 2001.
- AKALIN, Şükrü Halûk, vd., *Türkçe Sözlük*, 11. baskı, TDK, Ankara, 2011.
- AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileri İle Dil Bilim*, 5. baskı, 1. Cilt, TDK, Ankara, 1995.
- AKSOY, Ömer Asım-DİLÇİN, Dehri, *Tarama Sözlüğü*, 3.baskı, 8 cilt, TDK, Ankara, 2009.
- CAMPBELL, Lyle, *Historical Linguistics, An Introduction*, MIT Press, Cambridge-Massachusetts, 1999.
- , "How to Show Languages are Related: Methods for Distant Genetic Relationship", *The Handbook of Historical Linguistics*, Blackwell, Oxford, 2003, 262-282. s.
- - MIXCO, Mauricio, J., *A Glossary of Historical Linguistics*, Edinburg University Press, Edinburg, 2007.
- CEYLAN, Emine, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, TDK, Ankara, 1997.
- DOERFER, Gerhard, "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981*, 1983, 1-16. s.
- DURMUŞ, Oğuzhan, "Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 26, 2004, 1-21. s.
- , "{-(y)ArAK} Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine", *Türkbilim*, S. 23, 2012, 19-60. s.
- , "Türkiye Türkçesi 'Olta' İle Çuvaşça 'Vilta' Benzerliği Üzerine", *Türkbilim*, S. 25, 2013, 1-18. s.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayın, İstanbul, 1993.
- ERSOY, Feyzi, "Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler", *Türkbilim*, S. 14, 2007, 60-68. s.

- FEDOTOV, Mihail Romanoviç, *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, C. I-II, Çeboksarı, 1996 = ESÇY
- GÖKÇE, Faruk, "Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem [Zarf-Fiil/Mastar Eki + GÖR-] Üzerine", *Türkbilig*, S. 27, 2014, 1-12. s.
- HİRİK, Erkan-TÜRK, Ahmet Turan, "Ortak Türkçe Üçgeninde Yansıma Sözlere Durumu", *Bengü Bitig, Dursun Yıldırım Armağanı*, (Ed. B. Gül, F. Ağca, F. Gökçe), Türkbilig-Öncü Kitap, Ankara, 2013, 383-396. s.
- HOCK, Hans Heinrich, *Principles of Historical Linguistics*, Mouton de Gruyter: Berlin-New York, 1991.
- PAVLOV, İvan Pavloviç, *Hal'hi Çıvaş Literatura Çıhi, Morfoloji*, Şupaşkar, 1965.
- SCHERNER, Bernd, *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwassischen*, Franz Steiner: Wiesbaden, 1977.
- SCHÖNİG, Claus, "Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri", (Çev. İsa Sarı), *Dil Araştırmaları*, S. 20, 2013, 221-257. s.
- SERGEYEV, Leonid Pavloviç, *Aça-Pıça Puplevñ Slovarı*, Şupaşkar, 1999.
- SEVORTYAN, E. V. (Ed.), *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvu «B»)*, Moskova, Nauka, 1978.
- SKVORTSOV, M. İ., *Çuvaşsko-Russkiy Slovar'*, Russkiy Yazık, Moskova, 1982.
- STACHOWSKI, Marek, *Etimoloji*, TKAE Yayınları, Ankara, 2011.
- STEINGASS, F., *Comprehensive Persian-English Dictionary*, 2. baskı, Librairie du Liban Publisher SAL, Beyrut, 1998.
- TEKİN, Talat, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yayınları, İstanbul, 1995.
- TİETZE, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Cilt 1: A-E*, Simurg Yayınları, İstanbul-Wien, 2002.
- UĞURLU, Mustafa, "Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği", *Bilig*, S. 29, 2004, 29-40. s.
- YAZICI Ersoy, Habibe, *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2012.
- YEGOROV, V. G., *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Çuvaşizdat: Çeboksarı, 1964.
- YILMAZ, Emine, "Türkiye Türkolojisi ve Karşılaştırma(ma)lı Dil Bilim", Muğla Üniversitesi, IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Muğla, 22-24 Aralık 2011), Muğla, 2012, 779-789. s.